

AZƏRBAYCAN DEVLƏT ELMI TƏDKİKAT INSTITUTU,
Dil, ədəbiyat və sənaye-i nəfisə şe'bəsi—Lügət komisjony.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ.
Отделение языка, литературы и искусств—Словарная комиссия.

AZƏRBAYCAN TURQ XALK ŞIVƏLƏRİ LUGƏTİ

2445

Азерб. ССР БА مرکزی китапханасы
IV Г. ƏДƏБИЯТИ ФОНДУ
№... Библиотека АН Азерб. ССР
ФОНД ВОСТОЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

(RUSCA, ALMANCA TƏRCUMƏLƏRİLƏ)

№ 200

I-CILD

I-ci büraklyş

Азерб. Респуб. БА
Моркәти сляни
Китапханасы
Центральная
Научная библиотека
АН Азерб. Респуб.

Азербайджанский Государственный Научно-Исследовательский Институт.
Отделение языка, литературы и искусств—Словарная комиссия.

СЛОВАРЬ ТЮРКСКИХ НАРОДНЫХ ГОВОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

(С РУССКИМ И НЕМЕЦКИМ ПЕРЕВОДАМИ).

I-й ТОМ.

I-й ВЫПУСК.

БУКВА „А“

Баку

Издание АзГНИИ

1930

Aserbajdjaner Staatsinstitut für Wissenschaftliche Forschungen
Abteilung der Sprache, Literatur und Kunst—Die Wörterbuchkommission.

WÖRTERBUCH DER TÜRKISCHEN VOLKSDIALEKTE IN ASERBAJDJAN

(MIT RUSSISCHEN UND DEUTSCHEN ÜBERSETZUNGEN).

I. BAND.

I. LIEFERUNG

BUCHSTABE „А“

Baku

Verlag A. S. W. F.

1930.

AZƏRBAYCAN DVLƏT ELMI TƏDKİKAT INSTITUTU.

Dil, ədəbiyyat və sənəje-i nəfisə şöbəsi—Lugət komisjony.

A3-I
3675

AZƏRBAYCAN TURQ XALK ŞIVƏLƏRI LUGƏTI

(RUSCA, ALMANCA TƏRCƏMƏLƏRİLƏ).

I-CILD.

I-ci byraklyş.

„А“ HƏRFI.

Азәрб. Респуб. БА
Мәркәзи елми
китабуанасы
Центральная
Научная библиотека
АН Азәрб. Респуб.

Бақы

Az. D. E. T. I. nəşrijaty.

1930

M U K Ə D D Ə M Ə.

Azərbaycanın bütün iqtisadiyatında dərin və kəfi bir dəqişmə meydana gətirən Oktjabr inkilabı, eyni zamanda təxiri kabil olmayan bir neçə mədəni məsələlər də iləri surdu qi, Azərbaycan proletar mədəniyyətinin iləriyə dogry inqışafı və umymijətlə əməqçi qutlələrinin tərəkkisi haman məsələlərin muəjjən plan daxilində və birinci nevbədə həll edilməsilə əlakədardır.

Cəmiyyəti sosjalizm əsasları üzərinə jenidən kyrmak üçün çarpyşan devrimizin tələblərinə yjgyn olaraq, dil məsələlərini, jə'ni dil üzərinde daimi muşahədə və tədkiklər, bütün lisani hadisə və xusysijətlərin qəşf və təsbiti, dilin inqışaf jollarını bəlləməq işi, by qibi, əzunə dikkət və əhəmiyyət verilməsi lazıy qələy amillərdəndir.

Dil bir tərəfdən dərin ictimai bir amil və diqər tərəfdən insan kollektivinin jaradıcılıq və onyn istehsal-zəhmət munasəbətələrinin nəticəsi oldygyn-dən lisani məsələlərin tədkik və həlli üçün by kollektivin mudaxələ və işti-raqə zəryridir.

Marksizmin sarsılmaz əsasları üzərinə kyrylmyş olan jeni lisaniyyət nəzəriyyəsi-jafetizm-bizə, dilin ustkyryma maxsys sistemlərdən və canlı ictimai ixtilatın ən muhumm vasitələrindən birisi oldygyny və eyni zamanda o, jə'ni dil, daima by və ja diqər haqim sənəfin başlıca ideoloji, məfqrə silahı xidmətini qərduqunu bildirir. Əsqi ədəbi ən'ənələrə maliq olan azəri turq dili də eyni kanyunların tə'siri altında bylynarak, eyni roly oynamışdır.

Əlqədə iqtisadi və sijasi haqimiyət ərəb fatihlərinin əlinə qeçər-qeçməz, elmdə, ədəbiyatda və muxabəratda vahid ərəb dili ilə vahid islam aləmi jaratmak fiqri kət'i və ənydanə bir syrətdə tə'kib edilməqə başlandı. Ərəb fatihləri ibadət və dini təamullər ilə baglı və jerli ryhanilər ilə əlbir olaraq, həddən artıy və qeniş xalk qutləsinə anlaşılmayan ərəb qəlmə və ifadələrini dilə sokdylar.

Iran, fars fatihləri və onların jerli zadəqandan (xan, bəq, mə'myr, vali, haqim) olan kajimməkamlar əzlərini Firdevsi, Sə'di, Hafiz, Nizami və sajirlərinin dil və uslyby ilə, jə'ni farsca mədh və sənə edən şair və ədiblər ilə ihata edərlərdi.

Turq əməqdarların istismar edən və bogan by agalar öz təbəələrinə nəfərət ilə bakdıqlar qibi, onların „kaba“ və „cahil“ dilləri üzərinde əzlərinin „juqsəq mədəniyyət“ aləti olan „lisan-i əzbulbəjan“ larını otyrtmaga çalışylardı.

By qibi cəbri və zalimanə tədbirlər turq dilinin və ədəbiyatının inqışafı üzərinə öz tə'sirini qəstərməqdə qeçiqmədi.

Çok qeçmədən fars və ərəb ryhynda tərbijələnən turq zadəqanının hissiyatını okşamak niyyəti ilə ərəbi və farsı əsərlərə və onların muəlliflərinə təklid edərəq, ja tamamilə farsca (Xakani, Nizami, Əbul'ula) və jaxyd ərəb və fars unsurları ilə dolmyş, əcib bir dildə jazan bir sənə jerli (Nəsimi, Xətəji, Fuzyli) ədib və şairlərin jetišdiqini qəruuq.

Azpoligrafın „Kəzbi
Şərk“ mətbəəsi. Baqı,
Karant., 84.
Baş Mətbəat Mudirliji 8038
Səfarəş 4696-3000.
Stat-format B5

Fuzylidən aldığımız aşağıdaq sətirlər by xususda numynə xidmətini qərə bilir:

«القصه اسباب اختراع فنون نظم جمع اولوب مقتضى ظهور آثار اولدوغى زمانلارده هر دم دست قدرتيم مخترعات مصنوعه دن گردن کائنا ته بر حمائل آصاردى و هر ساعت سياح طبيعتم حدائق مؤلفات بديعه دن بر گلستانه قدم باصاردى. برنگارمشكين خط که دائه خالينه مشك ختن ديمک خطا ايدى و زلفى رشکيندن باقه تاتاريث روزكارى قرا ايدى. سروروان گيبي خرامان - خرامان بن افتاده سينه سايه مرحمت صالدى و شيرين - شيرين کلماته خاطر يم صوروب گوگولوم آلدى. اثنای محاورت و حين مصاحبتده ايتدى که «ای شکوفه بوستان فصاحت و ای سبزه نوپار حسن عبارت لله الحمد ارادة توفيق سبحانى و مشيت تأييد ربانى ممالک فنون نظم و نثر سخيرين سگا ميسر ايتمشدر و نوبت رياست اقاليم سخن تدريجه سگا ايتمشدر». والخ ياخود:

«منشئى حکمت که چکميش خامه حکمت نگار
صفحه ايامه قيلمش ثبت وصف هر ديار
بقعه بغدادک ايتمش وصفينى دارالسلام
کيم آگا تسليم و تحسين ايدنه هرکشور که وار
اوليا برجى ديمش زيرا که خاک اشرفى
بقعه بقعه اولياء الله اولموشدر مزار
حذا بغداد خير انجام جمعيت اثر
کيم اولوبدر مظهر آثار لطف کردگار
هم خلافت حکمىنى، هم سلطنت فرمانينى
بودن ايتمش عالمه جارى مرور روزگار...»
والخ...

„Əlkissə əsbab-i ixtira-i funun-i nəzm cəm' olyb, muktəzi-ji zuhyr-iasar oldygy zamanlarda hərdəm dəst-i kudrətim muxtəriat-i məsnyədən qərdən-i qajinətə bir həmajil asardə və hər saat səjjah-i təbiətim hədəjək-i muəllifat-i bədiədən bir qulustana kədəm basardə. Bir qun niqar-i mişqin xətt qi, dane-ji Xotən deməq xəta idi və zulf-i rəşqindən nafe-ji tatarın ryzqarə kara idi. Sərv-i rəvan qibi xərəman-xərəman bən iftadəsinə saje-ji mərhmət saldə və şirin-şirin qəlimat ilə xatirim soryb, qonlym aldə. Əsna-ji muhavərət və hin-i musahəbətə aştə qı: „Ej şuqufe-ji bystan-i fəsaht və ej səbze-ji nevbəhar-i husn-i ibarət lillahil-həmd iradə-i tevfik-i subhani və məşijjət-i tə'jid-i rəbbani məmaliq-i funun-i nəzm-u nəsr təsxirin sana mujəssər etmişdir və nevbət-i rijasət-i əkalim-i suxən tədris ilə sana jətmişdir...“ və iləx...

Və jaxyd:

„Munşi-ji heqmət qi çəqmış xame-ji heqmət niqar
Səfhe-ji əjjamə kəlməş səbt-i vəsf-i hər dijar
Buk'e-ji Bəgdadən etmiş vəsfini Darussəlam
Qim ana təslim-u təhsin edə hər qışvər qi var
Evlja burci demiş zira qi xaq-i əşrəfi
Buk'ə-buk'ə evlijayllaha olmyşdyr məzar
Həbbəza Bəgdad-i xejrəncam-i cəm'ijjət əsər

Qim olybdyr məzhər-i asar-i lutf-i qirdiqar
Həm xilafət həqmunu, həm səltənət fərmanəly
Byndan etmiş ələmə cari muryr-i ryzqar...“

By parçalarda turqcə feil və ədatlardan başkasə (jə'ni 97-98%-i) jerli xalk qut- ləsinin anlamadəgə ərəb və fars qəlmə və ifadələrindən ibarətdir. By qibi dil, ancak haqim və imtijazly zadəqan və ryhani sənyəlgənyən mənfəətinə xidmət edərdi.

By vəzijət XIX əsrə, jə'ni ərəb-fars ağalygə jerinə qəlib Azərbaycan əz mustəmləqəsinə çevirən rys çar monarxiyasənyən istilasəna kədəm davam etdi. Qeniş xalk qutlələrinin əz ana dillərində mərifət və mədəniyyət sahibi olmalarənyə çar Rysjəsə da istəməzdi.

Çar Rysjəsənyən əz istismar və diktatyrasənyə kuvvətləndirməq və dərinləşdirməq uçun, əz xələfləri olan ərəb-fars fatihləri qibi, kara quryh ryhanilərə və zadəqana istinad etdiqi xatərlənəcə olursa, byna təəccüb edilməz.

Bynyn uçun dil və ədəbiyyatda ərəb-fars ryhy əz jerini muhafəzə etməqlə barabar ona bir də rys zadəqan-byrzya ədəbiyyatənyən tə'sir və təzjiki iləvə olynmaga başlayr. Ələqədə rys və Avropa kapitalənyən jerləşməsi ilə ejni zamanda jerli kapitalizm də inqışafa başlajarak, onyn mumməsiləri, jeni turq byrzyazijəsə, ryhanilərin, əsqi saraj zadəqanənyən əlindən məfqrəvi vasitələri və by arada ədəbiyyat da çəqib alyr.

1905-ci ildə Rysjada və ejni zamanda Iran və Turqijədə vuky' bylan inkilablar turq byrzyazijəsənyə daha zijadə kuvvətləndirir. Jerli turq byrzyazijəsənyən Osmanly byrzyazijəsə ilə səri' bir syrətdə koklaşmasə səjəsində Azərbaycan da panislamizm janənda bir də mərqəzi İstanbyl və ədəbi dili də osmanly dili olmaq uzrə vahid turq devləti kyrmək jolynə tə'kib edən bir pan-turqizm cərəjanə təərəjir.

Bir az sonra Kərbənda, başənda Gaspirinsqi olmaq uzrə (1905 sənəsinədən çək əvvəl tə'sis olynan) „Tərcəman“, İstanbylda Kazan tatarlarəndan AKÇYRAOGLYNYN idarə etdiqi „TURQ JYRDY“, nihajət Azərbaycanda ƏLİ BƏQ HUSEJN-ZADƏ və mijloner TAGBJOVYN nəşr etdiqləri „FUJYZAT“ gəzet və məcmyələri by məfqrəni-panturqizmi-qeniş xalk qutlələri arasənda jajmaga və həjata qeçirməqə çalyşyr. Bynlardan „TƏRCƏMAN“ gəzeti „dildə, işdə, fiqirdə birlik“ şiarənyə jeritməqə çalyşdygə və „FUJYZAT“ da juz fajiz osmanly-İstanbyl dilini işlətdiqi qibi, Azərbaycan turq dilinin pozyk osmanly-cadan başka bir şeş olmadəgənyə və bynyn uçun by dildə bədi, ədəbi, eimi əsərlərin jaradəla bilməjəcəqi fiqrini mudafəə edərdi. Məsələn „FUJYZAT“ məcmyəsinin rəhbərlərindən birisi olan ƏHMƏD QAMAL azəri turqcəsi hak- kənda aşağıdaq sətirləri jazyr:

...„Jə'ni sənin lisanəq bozyk bir osmanly lisanə olyb, ondan fazla olar- rak, zijadəcə Iran ryhy ilə təbiətləşmişdir. Sənin lisanənyən islah olynə-olynə vasil oləcə muntəha-ji təqamul osmanly lisanədyr.

... Xylasə deməq istərim qi, sənin ajrəca (milli) bir lisanənyən jəkydyr. Sənin lisanənyə daha başka jerdəqi turqlərin lisanə... həpsinin kibləqah-i təqamulu, jə'ni ən son varəcəq jol osmanly lisanədyr.

(„FUJYZAT“ № 21, səh. 329).

„TƏRCƏMAN“ və „FUJYZAT“ ətrafənda jəgəlyməş olan byrzya ideolog- lağənyən diqər mumməsili H. S. AJVAZOV, jənə „FUJYZAT“ məcmyəsinəda jazyr:

„Xejli zamandan bəri kylaklarğa əqs edən: „açık jaz, tatarca jaz!“ xitabları və gejrə səbrimi tuqətdi. Dimagıma, sinirlərimə kədər işlədi..

Əfəndim, „açık jaz, tatarca jaz!“ sözlərini bilafasilə təqrar etməq və qundə bir kaç qərə jəgərə koparmak nə kədər kolaj isə də, anı bilfeil icra etməq də o dərəcə muşqil və çətindir.

Dejorsynuz qi, „açık jazmak üçün, sırf tatarca jazmalı, turq, ərəb, fars zəzlərini lisanımyzdan çəkərməli“. Peqi, ərəbi, farsı sözlərini tərh edəlimiz. Ja bynların jerinə nə kyllanalmı?“... („FUJYZAT“ № 16, səh. 252).

Zənn ediriq qi, by nev' misallar by devir mıməssillərinin Azərbajcan əməqdar qutlələrinin dil hakkındaqı „kajgıların“ qafi dərəcədə ajdın bir şaqildə təsvir edir.

By əfəndilər, özünə maxsys iktisadi, ictimai, tarixi, siyasi və coğrafi şərtlər içində inqışaf edən azəri turq dilinin osmanlı və özqə turq-tatar dillərindən fonetiq, morfolozi, semantoloji və leksikoloji sahələrində bir neçə xysysijətlər ilə ajrıldıgına qəz jymyrdylar.

Olar, aşıgıda bir-bir qəstərdiqimiz nəktələrlə hesablaşmaq istəmirtilər.

1) Azərbajcan turq dili, osmanlı dilindən çök əvvəl təşəqqul etmişdir, çünqə daha XI əsrdə MAHNYD QAŞGARI tərəfindən qəstərilən „Oğuz—Kıpçak“ ləhcəsinin xysysijətləri by qun də azəri turq dili xysysijətlərinin muhum bir kəsməli təşqil edir.

By xysysijətləri ilə azəri turq dili, özqə turq-tatar dillərindən və xysysilə mə'lym oldygy uzrə ancak, XV və XVI əsrlərdə öz ədəbi şəqlini almış olan osmanlı dilindən ajrılyr. By xysysijətlərdən muhummlərini aşıgıda qəstərə biləriq:

a) özqə turq-tatar dillərində və osmanlıcada bylynan söz başı „j“ səsinin azəri turqcəsində duşməsi: il, ıldız, ıldızım, uz, ıxı, iqtı, urəq, uzmaq, yca və iləx...

b) azəri turq dilində „təşdid“—kuvvətləndirmə—şəqlinin zamanımyza kədər saklanıması: vyragan, qəzəqən, jatagan, quləqən, kaçagan, qəsəqən və iləx...

c) azəri turq dilində icbari-mustəkbəl şəqlinin bylynması: quləsi, qədəsi, dejesi, jazası, okyjası və iləx...

2) Byndan başqa azəri turq dili, Zakafkasjanın mustəkil iktisadi-ictimai və tarixi şərtləri içində, jafetiqli, jafetiqli-Iran əslindən olan dillər arasında inqışaf etmişdir. Bynın üçün azəri turq dilinin lüğətində butun by dillər arasında muştərəq və ymyı olan və oldykca juqsəq bir fajiz təşqil edən sözlərə rast qəliriq. By cihətdən də azəri turqcəsi özqə şərtlər arasında-ərəb, grek, italyan, islav xalklarının konşylygında-inqışaf etmiş olan osmanlıcadan ajrılyr: şenliq (ermənicə qənt mə'nasına olan „şen“ qəlməsindən), myşa (qurucədən), пахыр və пахырць (ermənicədən), оvdан, пахорус (tat dilindən) və by qibi bir çök qəlmələr.

3) Ejni syrətlə azəri turqcəsində, Azərbajcandaqı muəjjən xysysi, iktisadi-ictimai və tarixi bəriqintilərin-mogol, canlı fars və şimal turq-tatar unsurlərinin-karışması nəticəsində hasil olan bir neçə muhum xysysijətlər vardır. Bylardan vəzilərini byrada da qəstərə biləriq:

a) mogolcadan alınan sözlər: hənir (mogolca „ənird“ dən), hundur („yundy“, jaxyd „əndər“ dən), nəmər („nemer“), kajçы („xajçı“), кырак („xirxag“), lap („lab“), jeqə („exe“) və iləx.

b) canlı farscadan: aftaba, qandar (eşiq, bəy), balyş, xəraq, pilləqən, bəzmənd, bajda, xalvar və iləx.

c) şimal turq-tatar unsurləri: сыр, сырмак (jurtmak qəlməsilə birliqdə), мән, мин (1000), минмақ, мына, мыңык (bən, bin, binməq, byna, byncyk jerinə), ата-ны, кары-ны və iləx.

4) Semantiq (məna) cihətilə də Azərbajcan turq dilinin xysysijətləri az dejildir: koca, qışı, saklamak, dajanmak, dolanmak, donlyk, dal, arvat, qulət... və iləx.

Azəri turqcəsinin butun xysysijətlərini byrada qəstərməqə hacət jokdyr. İndijə kədər qətirilən misallar, zənnimizcə, davamı isbata qafidir. Byndan başqa okyclar xysysilə lisanijət mutəxəssisləri nəzər-i dikkətlərinə təkdım olunan by lüğəti, tədkik və mutaləə sajesində azəri turqcəsinin xysysijətlərini daha qeniş bir syrətdə kavraya bilərlər.

Ancak bircə byrasımy da ilavə etməlidir qi, panturqistlərin azəri turqcəsinə olan by baxışları, mysavat devrində (1918) rəsmi və devləti bir mahijət kazandı. By devirdə osmanlı-Istanbyl dili, jalyımy məqtəblərə, mətbyata və muəssəsələrə qirməqlə kalmajarak, mysavat intelliqensiasımyın gejrətilə evlərə, ajılə həjatımya da qirməq istədi.

Jalyımy, byrzyazijanın əlindən haqimijəti alıb, ony əlqənin həkiki sahiblərinə-işçi və zəhmətqəş qəntilərə-təslim etmiş olan Aprel inkilabı, qeniş qutlə dilinin baxımyzlygına nihajət verdi və by dilin ictimai kiymət və mahijətini mejdana çəkararak, turq lisanijətımyın əsas və muhum məsələlərini həll edə bildi.

Əlifba məsələsi qibi karışık və çətin bir məsələni ancak proletar haqimijəti həll edə bilərdi. Turq dilinin kyrylyşına jabancı və əsirlər muddətinca ryhanilərin və byrzyazijanın əlində Azərbajcan əməqçi qutlələrinin əsarəti üçün bir alət vəzifəsini qəran ərəb əlifbası jerinə by qunqu sənaje və internasional mədəniyyət jazımy-latın əlifbası kəbyl edildi. By əsas məsələnin həllindən sonra dil mədəniyyəti sahəsində ədəbi dil, elmi istilah, imla... qibi daha az muhum olmayan məsələlər özü-özluqundən ortaja çıkdy.

Bizə qəçmişdən miras kalmış olan turq ədəbi dili, bir tərəfdən jykarda denildiqli qibi, ərəb-fars unsurləri ilə bylaşmış, diqər tərəfdən isə, by qunqu elmi və sənaje məfhymlərımy verə biləcəq istilahlardan məhrym və inqışaf etməmiş bir halda kalmışdyr. By dil əlqəmizin by qunqu sənai və iktisadi inqışafından oldykca qeridədir. Bynın üçün iktisadi və umyı mədəni ehtijaclar, turq ədəbi dili məsələsinin tezliqlə və by ehtijaclara yjgyn bir syrətdə həllini tələb edirlər.

Ejni vəziyyəti turq dilinin imlasında da qərrurq. Byrzyazija təsərrufat və sijasətində olan anarxiya, imlada da əqs etdi. Bynın üçün dil sahəsindəqi jeni məsələlər və latın sistemi üzərinə kyrylmyş jeni əlifba qəçməq munasəbəti ilə, karışımında imla və duz jazmanın əsaslarımy jəniddən kyrmək vəzifəsi dyryr.

Elmi istilah işi daha pis vəziyyətdədir. Skolastiq və kyryn-i vustaji ərəb-fars istilahları, sosjalist mədəniyyətinin əməqçi qutlələr tərəfindən jaradılan kiymətlərini təsbitə əlverişli bir vasitə dejildir. Bir söz ilə, həjuq ictimai inkilab devri və myasir sənaje üçün jeni istilahlar lazımdır.

By qibi əsas və muhumm məsələlərin həlli üçün ajr-ajr şəxslərin, mu-təxəssislərin çalışması qifajət etməz, bəlqə bütün cəmiyyətlərin, bütün elmi və ictimai təşkilatların kollektiv bir syrətdə gejrəti zəryridir. Çünqu, taqrar ediriq, dil, iktisadi kollektivin məhsuly, javrəsb, canlı ixtilatın ən muhumm alətlərindən biridir. Bynyn üçün dil məsələlərinin həllində by kollektivin dogrydan—dogryja iştiraqı vacibdir.

Azərbaycan canlı şivələrinin lugətini tərtib işi by sahədə qərulən ibtidai və istixsari tədbirlərin, şubhəsiz, ən muhummlərindən birisidir.

Biz jalnəbz, xalkın yzın əsrlər bojnca əməqçi fəalijəti nəticəsində jaradılmış və biriqdirilmiş olan lugət sərəvəti əlimizdə olmaq şərti ilə ədəbi dil, imla və elmi istilah məsələlərinə ciddi janaşar və onlar duzoğun bir syrətdə həll edə biləriq.

Canlı şivələr lugətini tərtib etməq fiqri ta 1924-cu ildə, „Azərbaycanın Əqrənən Cəmiyəti“ də dogdy və həmin zamanda professor N. I. Aşmarin tərəfindən lugət materjalları jəgmaq üçün program və təlimat duzəldilmiş və işə qirişilmişdi.

1926-cı ildə Baqı şəhərində jəgylan Birinci Uym İttifak Turqolozi Kyryltajı, ymymijətlə canlı şivələr lugətini əhəmiyətinə kejd etməqlə, by işi daha da ilərilətdi.

Laqin iş, həkiki və ciddi bir syrətdə, ancak 1929-cy ildə, Azərbaycan Dəvlət Elmi Tədkikat Institytu təsis edildiqdə və bynyn Dil, ədəbiyat və sənə-i nəfisə şə'bəsi janında xysysi „Lugət komisjony“ təşkil olyndykdən sonra başlad.

Nəşr etməqdə oldygy myz lugət, aşağıdaq əsaslar üzərinə kyrylmyşdyr:

1. Mumqun oldygy dərəcədə bütün azəri şivələrini ihatə etməq.
2. Maddi, ictimai və mə'nəvi mədəniyəti şə'bə və nev'lərinə ajid lugət materjallarını tematiq ysylla jəgmaq.
3. Səzlər və misalların sevti transkripsija ysyly ilə təsbiti və nihajət
4. Materjalların kollektiv bir syrətdə işlənməsi.

Rys və alman dillərinə jəylan tərcəmələr, bir tərəfdən iktisadi (lugətin intişar sahəsini qenişləndirməq), diqər tərəfdən elmi (lugətdən daha qeniş dilçi mutəxəssis qutləsinin istifadəsini tə'min) mulahəzələrdən dogmyşdyr. Byn-dən başqa by qibi tərcəmələr, lugətdə işlədilən səzlərin mə'nalarını daha zijədə ajdınlaşdır.

Komisjon, karşısına əsas vəzifə olaraq, turq dili lugətinin by qunqu vəziyətinə təsbət etməq məsələsini kojdygyndan, lugətdə jəgylan səzlərin işti-kaki təhlilini turq lisanijətinin iləriləjib, turq dillərinə ajid məsələləri daha dərin və daha kane edici bir şəqildə həll edə biləcəq vəziyəti irişməsinə kə-dər tə'lik etmişdir.

Lugət, əlifba sırası ilə tərtib olynmyş və murəqqəb, jaxyd muştək səzlər, əsli səzlərin altına jərləşdirilmişdir. Məsələn: a b a d, ~ eləməq; a g b z, ~ açmaq və iləx... Ymymi və ədəbi şəqlində kejd olynan hər səzdən sonra onyn muxtəlif məhəllərdəki tələffuzları, daha sonra ejni səzun turqca, rysca, almanca izahı və nihajət by səzə ajid vəsikələr irad olynır.

Byndan başqa məhəlli tələffuzlar da əlifba sırası ilə jərləşdirilir və by-ların lugətdəki əsli şəqilləri də qəstərilir. (Məsələn: ə v d ə s (Q) b. abdəst; ə c i z (K) b. aciz; k ə r d ə ş (B) b. kardaş və iləx...)

By cihət, lugətin həcmi artırıl tərtib işini bir dərəcəyə kədər çətin-ləşdirməqlə barabar, diqər tərəfdən lugətdən istifadəni asanlaşdır və iləridə lazımlı qələni təshih və ilavələrin jərylmasına imqan verir.

Lugət, materjallar işləndiqcə təkribən 8—10 çap listəsi həcmində (ajr-ajr byrakılış şəqlində) nəşr ediləcəqdir.

Lugətin ajr byrakılışlarla çəkması, mutəxəssislər tərəfindən olacaq tənki sur'ətləndirəcəq və o jaxyd by təshih və ilavələrin jərylmasına, hətta icab edərsə, muəjjən byrakılışın jenidən təb'inə imqan verəcəq və lugətin parça-parça və ycyz fiyətlə əldə edilməsini asanlaşdırəcəqdır. Nihajət by cihət lugətin parça-parça da olsa, muntəzəm syrətdə nəşrini tə'min edir.

Ymymijətlə lugət və xysysilə canlı şivələr lugəti tərtibinin nə dərəcəyə kədər çətin və zəhmətli bir iş oldygy əhlinə mə'lymdyr. Byndan baş-ka nəşr etməqdə oldygy myz lugət bizim by jolda birinci təcribəmizdir. Bynyn üçün lugətimizdə bütün azəri şivələrinin ihatə edilə bilməsi, tematiq ysylyn hər jerdə tə'kil edilməməsi və sajirə qibi, bir neçə kysyrlarımız ola bilər.

Qəraq by qibi, komisjony öz tərəfindən qərulmuş, qəraqsə iləridə oky-cylarımız və mutəxəssislər tərəfindən qəstəriləcəq kysyrların təshihinə var kuvvəmilə gejrət edəcəqdir.

Xatimədə by lugətin tərtibi işində mutəşəbbis rolynı ojnajan və ony kuvvədən fe'lə çəkəran işçilərin adlarını kejd etməqi əzumuzə borc biliriq: N. I. AŞMARIN, A. R. ZİFELDT, V. XYLYFLY, B. ÇOBAN-ZADƏ, I. HƏSƏNOF və Ə. HAKVERDİJEV.

Lugət Komisjony.

ПРЕДИСЛОВИЕ.

Октябрьская революция, вызвавшая коренной перелом всей экономики Азербайджана, выдвинула и такие неотложные культурные задачи, с предварительным и планомерным разрешением которых тесно связаны дальнейшее развитие пролетарской культуры и прогресс трудящихся масс Азербайджана.

К числу такого рода культурных задач, требующих внимательно-го и серьезного к себе отношения, относятся, прежде всего, вопросы языка, т. е. постоянные наблюдения над ним и постоянное изучение его, выяснение и фиксирование всех его особенностей и проявлений и установление путей его развития в соответствии с требованиями эпохи, особенно в период великой перестройки общества на началах социализма.

Язык, как фактор строго и сугубо социальный, как продукт творчества человеческого коллектива и его производственно-трудовых отношений, требует активного вмешательства этого коллектива в дело изучения и разрешения тех или иных его проблем.

Основанное на незыблемых принципах марксизма, новейшее учение о языке—яфетическая теория—учит нас, что язык, как надстройка, как важнейшее средство общения, всегда являлся главным орудием идеологического порядка в руках того или иного господствующего класса. Не избег этой роли и имеющий старую литературную традицию азербайджанско-тюркский язык. Как только экономика и политическая власть в стране очутились в руках арабских завоевателей, настойчиво стала проводиться идея исламского мира с единым арабским языком в деловых сношениях, науке и литературе. В связи с выполнением религиозных ритуалов, арабские завоеватели, вкуче с местным духовенством, вводят в употребление невероятное количество арабских слов и оборотов, непонятных для широкой массы трудящихся Азербайджана.

Персидские завоеватели и их ставленники (ханы, чиновники и правители) из местной аристократии постоянно окружают себя поэтами и писателями, воспевающими этих завоевателей их языком и стилем их соотечественников: Саади, Фирдоуси, Хафиз, Низами и др. Эти душители, эксплуататоры и тираны тюркских трудящихся с презрением смотрят на язык своих подданных, на „грубый“, „невежественный“ язык и проводят идею гегемонии персидского языка, как языка „высокой культуры, изящества и красоты“.

Такие насильственные мероприятия оказывают, конечно, свое влияние на развитие тюркского языка и тюркской литературы. Поя-

вляется целая плеяда местных тюркских поэтов, подражающих своим предшественникам и в угоду своим победителям пишущих или на персидском языке (Хакани, Низами, Абуль-Ула), или-же на языке, засоренном арабско-персидскими элементами.

Подобное состояние продолжается более или менее долго, традиция живет и крепнет, язык и литература развиваются, и постепенно вырабатывается тот литературный „тюркский“ язык, который нам известен по произведениям крупнейших поэтов и писателей того времени: Хатаи, Физули. Несими и др.

Вот, напр. для иллюстрации несколько строк из Физули:

„القصة اسباب اختراع فنون نظم جمع اولوب مقتضى ظهور آثار اولدوغی زمانالارده هر دم دست قدرتیم مخترعات مصنوعه دن گردن کائناته بر حمائل آصاردی و هر ساعت سیاح طبیعتم حدایق مؤلفات بدیعهدن بر گلستانه قدم باصاردی. برگون نگار مشکین خطکه دانه خالیته مشک ختن دیمک خطا ایدی. و زلفی رشکیندن فة تاتار بک روزکاری قرا ایدی. سروروان گیبی خرامان - خرامان بن افتاده سینه سایه مرحمت صالیدی و شیرین - شیرین کما تله خاطریم صوروب گوگلوم آلدی. آتئی مجاورت و حین مصاحبته ایتدی که «ای شکوفه بوستان فصاحت و ای سبزه نوبهار حسن عبارت لله الحمد اراده توفیق سبحانی و مشیت تائیدربانی ممالک فنون نظم و نثر تسخیرین سکا میسر ایتمشدر و نوبت ریاست اقالیم سخن تدریجله سکا یتمشدر...» والنخ... یاخود:

Или же:

„منشی حکمت که چکمیش خامه حکمت نگار
صفحه ایامه قیلمش ثبت وصف هر دیار
بقعه بغدادک ایتمش وصفینی دارالسلام
کیم آگا تسلیم و تحسین ایده هر کشور که وار
اولیا برچی دیمش زیرا که خاک اشرفی
بقعه بقعه اولیاء الله اولموشدر مزار
حبذا بغداد خیر انجام جمیت اثر
کیم اولوبدر مظهر آثار لطف کردگار
هم خلافت حکمینی، هم سلطنت فرمانینی
بوندن ایتمش عالمه جاری مرور روزگار...“
والنخ...

В этих отрывках только 2—3% тюркских слов, остальные-же 97—98%—чуждые и непонятные основной массе населения арабо-персидские слова и обороты. Мог-ли такой язык быть понятным трудящимся тюркам того времени? Конечно, нет. Ибо он имел в виду не их интересы, а интересы воспитанного в арабо-персидском духе привилегированного класса—дворянства, или привилегированной касты—духовенства.

Это положение длилось долго, вплоть до XIX в., когда на смену арабо-персидскому господству пришло русское самодержавие, и

Азербайджан превратился в русскую колонию. Но и царскому правительству не выгодно было просвещение массы на ее родном языке. И это вполне понятно, ибо царское правительство, положившее в основу своей политики внедрение и укрепление русского самодержавия и эксплуатацию трудящихся масс, опиралось в своих мероприятиях на те же социальные группы, как и его предшественники—арабо-персидские завоеватели,—т. е. на черносотенное местное дворянство и духовенство.

Поэтому арабо-персидский дух в языке и литературе продолжает оставаться, с той только разницей, что теперь, наряду с арабо-персидским влиянием, на тюркский язык и литературу начинает все сильнее влиять также и дворянско-буржуазная русская литература.

Вместе с внедрением и усилением в стране русского и европейского капитала, начинает развиваться и местный капитализм, представители которого постепенно вырывают из рук духовенства и бывшей придворной аристократии идеологическую надстройку—литературу.

Революция 1905 г. в России и революции в Турции и Персии окончательно развязывают руки тюркской буржуазии. Она быстро сговаривается с турецкой буржуазией, и вместе с политической идеей панисламизма в Азербайджан проникает и пантюркизм, преследующий задачу создания единого тюркского государства со столицей в Стамбуле, с единым османским языком. Создаются даже специальные органы печати, призванные популяризировать эту идею и проводить ее в жизнь: газета „Терджиман“ (основанная еще до 1905 г.) в Крыму во главе с Гаспринским, журнал „Тюрк Юрду“ в Константинополе во главе с казанским татариним Акчура-оглы и журнал „Феюзат“ в Азербайджане во главе с Али-беем Гусейн-заде и издателем миллионером Тагиевым.

Газета „Терджиман“ выходит под основным лозунгом „единство в языке, идее и работе“, а азербайджанский журнал „Феюзат“ на все 100% выпускается на османском литературном языке и проводит положение, что никакого самостоятельного азербайджанского языка не существует, а он является просто на-просто „испорченным“ турецким (османским) языком, на котором, конечно, нельзя создавать художественных ценностей.

Так, например, один из руководителей журнала „Феюзат“—Ахмед-Кемал об азербайджанском языке пишет следующее: „То-есть твой язык представляет из себя испорченный османский язык, еще более подпавший под иранское влияние. Конечным пунктом развития твоего языка, в процессе тех или иных реформ его, является османский язык. Словом, я хочу сказать, что у тебя нет отдельного, самостоятельного, национального языка; что направлением эволюции, последним (конечным) пунктом поворота твоего языка, а также языков всех тюрков других стран является османский язык“¹⁾.

¹⁾ Журнал „Феюзат“, № 21, стр. 329.

Другой представитель буржуазных идеологов, сгруппировавшихся вокруг „Терджимана“ и „Феюзата“,—Г. С. Айвазов в том же „Феюзате“ пишет: . . . „Все чаще и чаще доходящие до меня обращения: „пиши понятно, пиши на татарском языке“—вывели, наконец, меня из серпения. . . расстроили мои нервы. . . Господин мой. Повторять беспрерывно „пиши понятно, пиши по-татарски“ и поднимать ежедневно из-за этого целую бучу очень легко, но провести это в жизнь весьма и весьма трудно. Вы говорите, что для того, чтобы было понятно, надо писать по-татарски и надо выкинуть из нашего языка турецкие, арабские и персидские слова,—не так-ли? Очень хорошо, отбросим арабские и персидские слова. Но что-же нам вместо них употреблять?“ . . .²⁾.

Такие примеры, думаем, довольно ярко характеризуют представителей названной эпохи и их „заботу“ о трудящихся массах Азербайджана и об их языке.

Эти господа закрывали глаза на то, что развиваемый в особых социально-экономических, историко-политических и географических условиях, азербайджанско-тюркский язык имеет свои отличные от османского и других тюркских языков особенности и свойства, как в области фонетики и морфологии, так и в области лексики и семантики. Они не хотели видеть и считаться с тем, что:

1) Азерб.-тюркский язык оформился до османского языка, ибо указанные еще в XI веке Махмудом Кашгарским свойства огуз-кыпчакского диалекта еще по сей день составляют значительную часть основных фонетических и морфологических особенностей азерб.-тюркского языка. По этим особенностям он отличается от других тюрко-татарских языков, в том числе и от османского, который литературно оформился, как известно, лишь в XV—XVI в. в. Эти особенности следующие:

а) выпадение в азерб. языке наличного в османском и других тюрко-татарск. языках начального „j“ в таких словах, как например *jil*, *jyldyz*, *jylan*, *juz* (в смысле „лицо“, „плавай“), *jylx*, *jugəq*, *juzmaq* *Jusa* и т. д.

в) сохранение в азербайджанском языке усилительной формы на *agan*, *əqən*; напр. *vuragan*, *qəzəqən*, *jatagan*, *quləqən*, *kaçagan*, *qəzəqən* и т. д. и т. д., чего мы не наблюдаем, за редкими исключениями, в османском языке.

с) наличие в азербайджанском языке формы долженствовательно-будущей на *as̄*, *əsi*, как наприм.: *quləsi*, *qedəsi*, *dejəsi*, *jazas̄*, *okujas̄* и т. д., чего опять-таки мы не видим (по крайней мере, в такой степени) в османском литературном языке.

2) Азербайдж.-тюркский язык развивался, кроме того, в особых социально-экономических и исторических условиях Закавказья—в со-седстве с яфетическими, яфетическо-индоевропейскими и иранскими

²⁾ Журнал „Феюзат“, № 16, стр. 252.

языками. Поэтому в лексиконе азерб.-тюркского языка мы находим солидный процент общих всем этим языкам слов, чем азерб. язык также отличается от османско-турецкого языка, развивавшегося в иных условиях и в соседстве с другими языковыми группами—арабским, греческим, итальянским и славянскими. Напр.: *şenliq* (от армянск. *şen*—село), *muşa* (грузин.—рабочий), *пахыг* и *пахыгсь* (от армянск.) *ovdan* (из татского—спец. колодец), *пахогуş* (из татск.) и т. д.

3) Азерб.-тюркский язык, отражая опять-таки специфические социально-экономические и исторические наслоения в Азербайджане, имеет целый ряд особенностей, сложившихся благодаря скрещиванию монгольских, народно-персидских и северных тюрко-татарских языковых элементов. Укажем на некоторые из них:

а) монголизмы: *həniç* (м.—*anıç*—шум), *hundur* (м.—*yndyr*, *ondor*—высокий), *pəməg* (м.—*nemeri*—подарок), *kajçь* или *kejçi* (м.—*xajçi*—ножницы), *kyrak* (м.—*xırxag*), *lap* (м.—*lab*—очень, сильно), *jeqə* (м.—*exe*—большой) и т. д.

в) иранизмы: *aftaba*, *qandar* (*eşiç*, *bajır*), *balıç*, *xəraq* (*jem*) *pilləqən*, *bəzmənd* (*bazybənd*), *bajda* (*badja*), *xalvar* (*xərvər*).

с) Северные тюрко-татарские элементы: *atəp*, *каръя* (вм. *atajь*, *каръяь*), *сыг*, *сыгмак* (наряду с *jьrtmax*), *məp*, *mın* (1000), *mınməç*, *мыпа*, *мыпсык* (осм. *bəp*, *bin*, *binməç*, *бупа*) и т. д.

4) В области семантики азерб.-тюркский язык также имеет не мало отличительных свойств: *коса* (старик), *qışi* (муж), *saxlamak* (держат, удержат), *dajənmək* (останавливаться), *dolanmək* (жить, проживать), *dənyək* (жалованье), *dal* (спина, задняя сторона), *arvad* (жена, женщина), *quflət* (семья) и т. д.

Нет надобности выяснять и доказывать здесь все отличительные особенности азерб.-тюркского языка. Приведенные примеры, нам кажется, достаточны для этого. Кроме того, специалисты-языковеды могут значительно дополнить эти примеры и сделать соответствующие выводы из предлагаемого их вниманию настоящего словаря.

Скажем только, что вышеуказанный взгляд пантюркистов на азерб.-тюркский язык достиг своего апогея, оформился официально, когда политическую власть в Азербайджане захватили в свои руки мусаватисты (в 1918 г.). Имевшие место прежде групповые попытки османизации тюркского языка теперь оформляются официально под опекой государственной пантюркистской партии „мусават“, и стамбульский османский язык вводится не только в школы, печать и учреждения, но мусаватская интеллигенция начинает вводить его и щеголять им также и в домашнем быту.

Только апрельская революция в Азербайджане, вырвавшая власть из рук буржуазии и передавшая ее подлинным хозяевам страны—рабочим и трудящимся крестьянам—покончила с „беспризорностью“ языка основной массы, выявила социальную сущность его и приступила к разрешению актуальных задач в области тюркского языкознания.

Только советская власть смогла разрешить такую трудную и сложную проблему, как проблема письма. Чуждый духу тюркского языка и служивший веками в руках духовенства и буржуазии орудием порабощения трудящихся масс Азербайджана, арабский алфавит был заменен алфавитом современной техники и интернациональной культуры—латинским.

Вслед за разрешением основной задачи в области языковой культуры, естественно, возникли другие, не менее важные задачи, как вопросы выработки понятного широкой массе литературного языка, твердых основ правописания, научной терминологии и пр и пр.

Доставшийся нам в наследство от прошлого современный тюркский литературный язык, с одной стороны, как было указано выше засорен непонятными массе арабо-персидскими словами и оборотами, с другой же стороны, он недостаточно развит и в нем не достает терминов для передачи современных понятий в области науки и техники, он значительно отстал от общего темпа хозяйственно-экономического роста страны. Поэтому хозяйственные и обще-культурные потребности властно ставят вопрос о пересмотре тюркского литературного языка.

Таково-же положение и с орфографией тюркского письма. Политика буржуазии в области языка отразилась и на положении форм письма, и анархия, существовавшая там, господствовала и здесь. Поэтому, в связи с новыми задачами в области языка и в связи с переходом на латинскую систему письма, предстоит задача перестройки также основ и правописания.

Еще хуже обстоит дело с научной терминологией. Арабо-персидская средневековая и схоластическая терминология является слишком плохим и недостаточным средством для усвоения тюркским трудящимся ценностей социалистической культуры. Нужна новая терминология, терминология современной техники и науки, терминология эпохи великой перестройки общества.

Для разрешения этих кардинальных вопросов нужна упорная работа, и работа не отдельных лиц и единиц или специалистов, а коллективная работа всего общества, всех научных и общественных организаций. Ибо, повторяем, язык есть создание и детище самого хозяйствующего коллектива, важнейшее орудие общения, и поэтому сам коллектив должен принять активное участие в вопросах культуры языка.

Одной из подготовительных мер в этой области, несомненно, является составление словаря живых говоров азербайдж. языка. Только имея в руках все огромное словарное богатство, созданное и накопленное в течение всей многовековой трудовой деятельности народа, можно серьезно говорить и правильно разрешать вопросы литературного языка, выработки орфографии и создания научной терминологии.

Мысль о составлении словаря живых говоров возникла еще в 1924 г. в Обществе Обследования и Изучения Азербайджана, Целоруа

же были выработаны (проф. Н. И. Ашмариним) программа и инструкция по составлению словаря и приступлено к собиранию соответствующего материала в районах АССР. Происходивший в 1926 г. в г. Баку I-ый Всесоюзный Тюркологический Съезд, подчеркнув значение словарей живых говоров, дал толчок к оживлению работы. Действительная же и серьезная работа закипела только после организации Азербайджанского Государственного Научно-Исследовательского Института в 1929 г., когда была создана специальная Словарная Комиссия при отделении языка, литературы и искусств.

Основными принципами, положенными в основу настоящего словаря, являются следующие:

1. Возможно полный охват всех говоров азерб. языка.
2. Тематический способ собирания словарного материала по разделам и видам материальной, социальной и идеологической культуры,
3. Фонетическая транскрипция слов и примеров и, наконец,
4. Коллективная проработка материала.

Переводы на русский и немецкий языки продиктованы экономическими соображениями, с одной стороны (чтобы расширить поле сбыта и распространения), и научными—с другой (чтобы дать возможность пользования словарем более широкому кругу специалистов языковедов). Переводы, кроме того, уточняют значение и смысл приводимых слов.

Исходя из основной задачи словаря—фиксировать лексически состав тюркского языка в его современном статическом состоянии—Комиссия отказалась от этимологического анализа слов, отложив это на будущее время, когда состояние тюркской лингвистической науки даст нам более детальную научную разработку тюркских языков и больше убедительности в объяснении тех или иных явлений этих языков.

Словарь расположен в строго алфавитном порядке, причем производные или сложные слова расположены под основными словами (например: abad, ~eləmaq; aǵyz, ~aǵtaq и т. д.). После каждого слова, приводимого в общепотребительном литературном произношении, приводятся виды произношений по различным областям, затем дается объяснение слова на тюркском, русском и немецком языках и в конце—оправдательные примеры. Областные произношения помещаются кроме того, в алфавитном же порядке в соответствующих местах и при них делаются ссылки на основную, принятую в словаре, форму (напр.: əvdəs (Q) —b. abdəst, əciz (K)—b. aciz, kərdəş (B)—b. kardaş и т. д.). Это хотя и усложняет работу и увеличивает объем словаря, но зато значительно облегчает пользование словарем и дает возможность внесения поправок и дополнений в будущем.

Словарь печатается по мере разработки материала, отдельными выпусками, примерно в 8—10 п./л. Издание словаря отдельными выпусками должно ускорить критику специалистов и даст возможность

внесения тех и иных дополнений и поправок, а также и переиздания, в случае надобности, данного выпуска. С другой стороны, это облегчит приобретение словаря по частям. Наконец, это же обстоятельство ускоряет печатание и выпуск словаря, хотя бы частями.

Ввиду того, что составление словарей вообще дело трудное и кропотливое, особенно же такого типа словаря, как словарь живых говоров, и что оно требует многолетней упорной работы и, кроме того, что настоящий словарь является первым опытом составителей, он, конечно, не лишен некоторых дефектов (напр., недочеты в области более полного охвата говоров, тематического собирания материала и др.).

Признавая эти недочеты, а также имея в виду недостатки, могущие быть указаны в дальнейшем специалистами, Комиссия приложит все усилия к устранению их в дальнейшем, в будущих выпусках издания.

В заключение считаем нужным отметить, что инициаторами составления настоящего словаря и первыми работниками по практическому его осуществлению являются: Н. И. Ашмарин, А. Р. Зифельдт, В. Хулуфлу, Б. Чобан-Заде, И. Гасанов и А. Ахвердов.

Словарная Комиссия.